

V
КРИМОЗНАВСТВО
В СИСТЕМІ
УКРАЇНСЬКОЇ
ІСТОРИЧНОЇ
НАУКИ

ЦЕНТРАЛЬНІ ДЕРЖАВНІ РЕСТАВРАЦІЙНІ МАЙСТЕРНІ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ КОМПЛЕКСУ МУСУЛЬМАНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК XIII–XV СТОЛІТЬ У СТАРОМУ КРИМУ

Проаналізовано роль Центральних державних реставраційних майстерень у дослідженні мусульманських пам'яток історії та культури XIII–XV століть у Старому Криму. Розглянуто організацію експедицій 1926 та 1927 років під керівництвом Б. М. Засипкіна та І. Е. Грабаря. Висвітлені основні етапи наукових робіт на території давнього Солхата та, частково, за його межами. Також у статті підбито підсумки дослідницьких робіт, здійснена спроба аналізу цих робіт для відновлення історії Кримського улусу Золотої Орди.

Ключові слова: Центральні державні реставраційні майстерні, Крим, пам'ятка історії та культури, археологічне дослідження.

Однією з показових сторінок у справі вивчення й охорони культурної й історичної спадщини в країні стала робота Центральних державних реставраційних майстерень (ЦДРМ), яка розгорнулася в 1918–1934 роках. Створені 10 червня 1918 року при Відділі зі справ музеїв й охорони пам'яток мистецтва й старовини народного комісаріату освіти РСФРР. ЦДРМ кілька разів змінювали назву — Всеросійська реставраційна комісія, Всеросійська комісія зі справ реставрації. У 1924 році була закріплена остаточна назва, що підкреслює винятковий статус організації в межах країни¹. Роботу очолив видатний російський мистецтвознавець Ігор Еммануїлович Грабарь (1871–1960).

При зміні назв незмінними залишалися завдання роботи ЦДРМ — вони мали два напрямки: реєстрація й обстеження пам'яток архітектури, живопису, скульптури, декоративного й прикладного мистецтва й чиста консервація, яка зводилася до ремонту, реставрації й охорони пам'яток від псування й руйнування².

9 квітня 1926 року відбулося засідання при Реставраційному підвідділі Музейного відділу Головнауки. У його роботі взяли участь: П. Д. Барановський, Б. М. Засипкін, Д. П. Сухов, від КримОХОРИСу з питання про стан пам'яток архітектури Криму доповідав П. І. Голландський³. У протоколі наради зафіксована наступна думка його учасників щодо інформації, озвученої П. І. Голландським: «Нарада констатує повну відсутність систематичної охорони архітектурних пам'яток Криму й технічного нагляду за ними. У цих умовах здійс-

нюються лише окремі ремонтні роботи випадкового характеру, причому виконання цих робіт покладається на осіб, що не володіють належною науковою кваліфікацією»⁴. Нарада вважала за доцільне тимчасово обмежити розкопки й дослідницькі роботи, направивши всі зусилля й засоби на охорону й збереження пам'яток від руйнування, необхідність докладного фотографування найбільш давніх з них, видання збірки графічних матеріалів. Всі роботи зі збереження пам'яток в регіоні, на думку учасників наради, повинні були координуватися П. І. Голландським⁵.

Реакцією КримОХОРИСу на подану резолюцію став лист його завідувача О. І. Полканова, у якому вказувалося на постійну апеляцію кримських дослідників до столичних організацій у питаннях охорони пам'яток, і пропонувалися конкретні заходи щодо подолання хаосу в цій сфері⁶. Передбачалися наступні кроки: увести до штату КримОХОРИСу архітектора-реставратора на постійній професійній основі; взяти на фінансове утримання центру найбільш великі пам'ятки загальнодержавного або світового значення (Інкерман, Мангуп-Кале, Судак, Чуфут-Кале); відпустити спеціальний кредит на обмірювання, фотографування й складання археологічної карти Криму; припинити фінансування розкопок, замість цього відпустити кредит на ремонт й охорону пам'яток⁷.

З метою вивчення пам'яток Криму керівництвом ЦДРМ уживалися масштабні заходи. У серпні-вересні 1926 року за завданням ЦДРМ у Крим був спрямований архітектор Борис Миколайович Засипкін (1891–1955).

До його завдань входило ознайомлення з архітектурними пам'ятками кримських міст, аналіз їхнього стану й вироблення пропозицій щодо їхнього захисту й вивчення⁸. З 9 по 24 серпня 1926 року У. А. Боданинський разом з Б. М. Засипкіним об'їхали основні центри, де були зосереджені пам'ятки історії й культури кримських татар. Почали дослідження з пам'яток Бахчисараю (Ескі-Дюрбе, Еміль-Джамі, Дюрбе Ненекеджан у Чуфут-Кале, Дюрбе Азіса, Зінджирли-медресе, Дюрбе Хаджи-Гірея, Дюрбе Діляри-Бікеч, давні лазні Сари-Гузель та, звичайно, Ханський палац). Маршрут експедиції був таким: Бахчисарай — Чуфут-Кале — Сімферополь — Карасу-базар — Євпаторія — Херсонес — Алушка — Феодосія — Колечь — Каракози — Старий Крим — Ель-Бузли — Судак — Керч. Першорядна увага в ході поїздки приділялася пам'яткам доби Кримського ханства⁹.

21 серпня 1926 року комісія в складі директора Бахчисарайського палацу-музею У. А. Боданинського, представника Крим-ОХОРИСу архітектора П. І. Голландського й представника ЦДРМ архітектора Б. М. Засипкіна оглянула зроблені науковою експедицією з вивчення татарської культури в Криму розкопки руїн медресе з метою з'ясування їхнього технічного стану й вживання заходів щодо їхньої охорони й підтримки. Ознайомившись із результатами археологічних робіт і вислухавши пояснення П. І. Голландського, краєзнавці склали спеціальний акт, у якому були відзначені такі положення:

– “цокольні частини приміщення з кам'яної тесаної кладки із профілями й карнизами, розкриті розкопками 1925–1926 років, перебувають у сильно пошкодженому стані. Обрізи всіх розкритих частин нерівні, у деяких частинах будівельний камінь став застарілим, розсипається на дрібні шматки;

– крім розкопаних частин, від будинку медресе понад землею збереглися зі зводами південна й північна ніші-аудиторії й частина зводів келій, які примикають до них. Всі ці залишки перебувають у сильно пошкодженому вигляді, зверху покриті шаром землі з рослинністю;

– вся ділянка розкопок перебуває на погано обгородженій ділянці мечеті, самі ж розкопки нічим не обгороджені”¹⁰.

Для порятунку пам'ятки учасниками експедиції були запропоновані такі заходи: “1. Весь західний бік із трьома великими при-

міщеннями, одне з яких зайнято дюрбе й 4-ма дрібними приміщеннями й всім східним боком з 6-ма приміщеннями прикрити навісом із черепичним дахом. 2. Частини, які збереглися зі зводами, після очищення від землі й ремонту зводів і підтримувані кладкою на глині, залити водонепроникним розчином. Для збереження загального виду асфальтове змащення покрити фарбою відповідного тону. 3. Шви кам'яної кладки з вивітрених сторін залити вапняним розчином. 4. Особливо важливо по закінченні робіт подбати про видалення із площі пам'ятки атмосферних вод, що вимагає розробки спеціального проекту. 5. По закінченні розкопок необхідно пам'ятку огородити капітальною кам'яною огорожею”¹¹.

На випадок ускладнення з тих або інших причин здійснення запропонованих заходів були розроблені тимчасові й екстрені прийоми для підтримки пам'ятки: “1. Поверхню верхніх частин відкритих стін, пілонів й ін. змазати шаром жирної глини з додаванням соломи. 2. Над приміщеннями західного боку влаштувати навіс із дахом. 3. Огородити ділянку розкопок колючим дротом”¹².

Одночасно з оглядом результатів роботи археологічної експедиції У. А. Боданинський і Б. М. Засипкін займалися вивченням пам'яток кримськотатарської старовини й виробленням заходів з їхньої охорони. У Старому Криму їм допомагали представник Крим-ОХОРИСу Е. Я. Бер й О. Н.-А. Акчокракли.

24 серпня 1926 року Б. М. Засипкін, О. Н.-А. Акчокракли, У. А. Боданинський і П. І. Голландський оглянули 26 пам'яток історії й архітектури міста й у відповідному акті зафіксували міри й заходи щодо їхньої охорони. У числі оглянутих об'єктів були: імовірні руїни палацу, мечеть Куршун-Джамі й Узбека, медресе, залишки валу, стіни. Характерною рисою майже всіх був зруйнований стан, тому практично єдиною вимогою комісії стало введення посади охоронця. Особливо в акті зверталася увага влади на “хижацтво місцевих мешканців”, що продовжували розбирати давні руїни для господарських, будівельних й інших потреб¹³. Результатом спільних досліджень О. Н.-А. Акчокракли, У. А. Боданинського, Е. Я. Бера й Б. М. Засипкіна став акт про огляд й обстеження історичних місць у Старому Криму, у якому були запропоновані заходи з підтримки кожної з оглянутих пам'яток й їхньої охорони й зафіксовані такі положення:

1. Місце імовірних руїн палацу. Учасниками експедиції була вислухана розповідь власниці земельної ділянки Чеканової Софії. За її словами, тут 20 років тому була 4-кутна вежа, розібрана батьком власника, і підземелля, де зберігся посуд. Незважаючи на це, було виявлено лише багато будівельного сміття й уламків гончарного поливного посуду. Місце обгороджене й перебувало на території приватного володіння. Підлягало охороні як місце археологічного значення.

2. Руїни мечеті в північно-східному напрямку від мечеті Узбека. “Залишки 4-х стін і міхраба, орієнтованого на південь із малим ухилом на схід. У північно-східному куті сліди мінарету. Загальні зовнішні розміри 14,80 x 18,75 м. Товщина стін 0,89 м, кладка стін неправильна бутова. Усередині північної стіни виносна кам'яна плита для арки. Зовні біля стін багато насипної землі й будівельного сміття. З південного боку сліди давнього цвинтаря. Зовні зі східної сторони на стінах залишки штукатурки й гнізда для балок. Кладка розібрана разом з кам'яною обробкою віконних і дверних прорізів”¹⁴. Були запропоновані наступні заходи охорони: дротове огороження і змащення стін водотривким розчином.

3. Куршун-Джамі — свинцева мечеть. Руїни релігійної мусульманської споруди. Троми складені з тесаного каменю із прокладкою у два ряди квадратною цеглою, що вказувало на існування монументального купольного перекриття. У північно-західному куті були виявлені залишки мінарету. Будинок ділився на дві основні частини: вхідна частина з порталом мала три приміщення, перекритих коробовими напівциркулярними зводами, і основна частина, — квадратна в плані, вінчалася куполом. Але відсутність ясно вираженого міхрабу, присутність з трьох боків аналогічних ніш, масивне купольне покриття позбавляло будинок значення мечеті, тому було вирішено продовжити розкопки на цій ділянці для з'ясування точної характеристики будинку. Усі залишки стін були обдерті від тесаного каміння, яке збереглося тільки в обробці правого вікна північної стіни. У внутрішніх кутах стін, на глибині 19 сантиметрів, були виявлені закладені вертикально гончарні труби діаметром 12 сантиметрів невідомого призначення. “Стіни укріплені контрфорсами: по два зі східної й західної сторони й одного з південної сторони. З північної сторони залишилися частини пілонів монументального

порталу. Слід зазначити загальне явище хижацького ставлення місцевого населення до пам'ятників старовини. З усіх руїн виламане тесане каміння і залишене одне бутове зведення. Залишки стін і зводів у сильно зруйнованому стані. На внутрішніх стінах сліди білої штукатурки. Зовні навкруги пам'ятки й усередині багато насипної землі. Біля північно-східного кута будинку провалений звід над невідомим приміщенням. У північно-східній частині огорожі бугор зі слідами купольного поховання”. З огляду на катастрофічний стан пам'ятки, були запропоновані наступні заходи охорони: огородити всю ділянку колючим дротом довжиною 100 метрів, підкласти найнебезпечніші частини кам'яною кладкою на глині, зробити очищення усередині від землі й сміття під археологічним наглядом¹⁵.

4. Площа перед Мартиновим фонтаном. На площі були виявлені сліди кругових виїмок і фундаменти кам'яних споруджень. За словами місцевих мешканців, тут існували давні будівлі. При огляді була знайдена срібна монета й кілька шматочків гончарного поливного посуду. Підлягало охороні як місце археологічного значення.

5. Руїни в саду Самсоні. До моменту огляду збереглася одна стіна неправильного бутowego зведення зі слідами штукатурки на внутрішній поверхні й гніздами для балок. У східній частині від стіни було видно свіжі сліди хижацьких розкопок. Підлягало охороні як місце археологічного значення.

6. Кяшене, місце біля гори Таз-Агармиш при в'їзді до міста. Б. М. Засипкіним були виявлені численні сліди скопаних розграбованих руїн. Часто траплялися шматки з бірюзовою глазур'ю, шматки цегли і гончарного посуду. Місце впритул прилягало до давньої стіни й повинне було, на думку учасників експедиції, містити в собі залишки численних і багато оброблених дюрбе із блакитними куполами, від яких траплялися окремі лицювальні цегли. До того ж археологічною розвідкою експедиції І. М. Бороздіна 25-го й 26-го серпня 1926 року були розкриті частина кріпосної стіни й фундаменти невідомого будинку (40 x 15,80 м.)¹⁶. Місце підлягало охороні як місце виняткового археологічного значення.

7. Місце мечеті Місс-Джамі. При огляді місця передбачуваного знаходження мечеті учасниками експедиції слідів монументальних будівель виявлено не було.

8. Залишки й сліди рову, валу й стіни з вежами. Найбільш важливі сліди до моменту огляду збереглися на місцевості під горою Таз-Агармиш. Тут також були помітні сліди хижацького розбирання залишків стін і фундаментів. Підлягало охороні як місце виняткового археологічного значення.

9. Мечеть 1314-го року, т. зв. мечеть Узбека. До моменту огляду мечеть у достатній мірі була досліджена експедицією з вивчення татарської культури в Криму 1925 й 1926 років¹⁷ і підтримувалася у відносному порядку.

10. Розкопки медресе поруч із мечеттю 1314 року. Складено особливий технічний акт¹⁸.

11. Руїни караван-сараю. Руїни в 1925 році були докладно обстежені вищезгаданою експедицією¹⁹. Збереглася лише частина стін неправильного бутового походження, частина прямокутної вежі із трьома бійницями. Стіни мали сліди-гнізда від дерев'яних балок 2-го поверху. Підлягало охороні як місце археологічного значення.

Особливе враження на учасників експедиції справило “небачене хижацтво місцевих мешканців, які дотепер продовжували розбирати давні споруди й відвозити з цвинтаря надгробки”. Тому комісія вважала за необхідне посилення охорони пам'яток шляхом введення до штату спеціального сторожа²⁰.

Підсумками досліджень у сфері кримських старожитностей, своїми знахідками й розчаруваннями Борис Миколайович Засипкін поділився з колегами з Центральних державних реставраційних майстерень, куди він подав звіт²¹. Б. М. Засипкін констатував тяжкий й аварійний стан багатьох пам'яток. До того ж у Старому Криму не була організована охорона розкопок, зроблених експедицією 1925–1926 років під керівництвом І. М. Бороздіна. Предмети старовини розграбовувались місцевим населенням. При обстеженні пам'яток було зроблено близько 300 фотографій, 70 архітектурних обмірювань і складені технічні акти й описи.

Для знайомства з результатами науково-дослідних робіт у Солхаті Музеєм східних культур за підтримкою історико-етнографічного відділу Наукової асоціації сходознавства при ЦВК СРСР була відкрита виставка. На ній були представлені: колекція татарських монет (починаючи з XIII століття), численні зразки золотоординської кераміки (центром виробництва якої був Солхат), плани й крес-

лення, виконані співробітниками експедиції, а також численні естампи й фотографії надгробків з написами арабською й старотатарською мовами²².

1926 року, з 5 по 10 вересня, відбулася Всесоюзна археологічна конференція, присвячена сторіччю Керченського музею старожитностей²³. Вона мала чотири секції: доісторичну, ірано-еллінську, середньовічну й тюрксько-татарську. У конференції взяли участь 135 делегатів, заслухано 70 доповідей²⁴. З особливим інтересом була зустрінута доповідь П. І. Голландського “Медресе й мечеть Абдуль-Азіза у Солхаті”²⁵. Б. М. Засипкін виступив з докладною доповіддю “Стан татарських пам'яток у Криму”²⁶.

Результатом поїздки Б. М. Засипкіна до Криму стала підготовка вичерпного на той момент нарису “Пам'ятки архітектури кримських татар”, у якому дослідник зробив класифікацію пам'яток татарського зодчества періоду середньовіччя в Криму, виділив у ньому етапи з характерними рисами²⁷. Звітуючи про відрядження перед Музейним відділом Головна науки, Б. М. Засипкін накреслив плани подальшої роботи з матеріалами кримських пам'яток. Він виявив готовність до створення більше 50 креслень пам'яток Бахчисарая, Євпаторії, Карасубазара, Старого Криму, Судака, Феодосії й Херсонесу²⁸. Для публікації ним була представлена стаття “Подорож Кримом; Нарис про стан археологічних пам'яток”²⁹. У 1927 році на сторінках журналу “Новий Схід” з'явився скорочений варіант представленого Б. М. Засипкіним для друку нарису³⁰.

За результатами експедиції У. А. Боданинський також підготував дослідження “Карасубазарська старовина”. Опублікував він його під псевдонімом Усейн Абдель-Рефі³¹. Джерело інформує про хід пам'ятокознавчих розвідок У. А. Боданинського й Б. М. Засипкіна, перелічує й характеризує найбільш вагомні археологічні пам'ятки різних народів.

Експедиційні дослідження пам'яток у різних частинах півострова, проведені Б. М. Засипкіним разом із краєзнавцями Криму, продемонстрували не тільки розмаїтість унікальних старожитностей різних народів і культур на півострові, але й практично повну відсутність заходів щодо їхньої охорони й реставрації³². Повідомлення, зроблені Б. М. Засипкіним у Реставраційному підвідділі Центральних державних реставраційних майстерень,

подальші звернення У. А. Боданинського до різних інстанцій із проханням про сприяння в організації охорони пам'яток кримськотатарської старовини сприяли ухваленню рішення організувати наукову експедицію до Криму для обстеження, охорони й реставрації пам'яток архітектури й живопису. Очолив експедицію завідувач реставраційним підвідділом ЦДРМ Ігор Еммануїлович Грабар.

У доповідній записці від 31 січня 1927 року на ім'я завідувачки музейним відділом Головна науки Наркомату освіти РСФРР Н. І. Троцької (Седової) І. Е. Грабар писав: “Кримська експедиція 1927 року була спланована Реставраційним Підвідділом після доповідей, зроблених у Вченій Раді Центральних Державних Реставраційних Майстерень архітектором Б. М. Засипкіним і завідувачем Бахчисарайським палацом-музеєм У. А. Боданинським. Ці доповіді розкрили таку картину руйнування пам'яток найдавнішої художньої культури Криму, яка вимагала вживання термінових заходів для їхнього зміцнення. Серед цих пам'яток є фрескові розписи знаменитого Феодана Грека, майстра XIV ст. Ще більш важливі пам'ятки найдавнішої мусульманської культури, подібно до згаданих фресок, дотепер зовсім невідомі, незважаючи на їхнє світове значення. Відкриття цих пам'яток вже саме по собі є подією, що повинна схвилювати увесь учений світ Європи, ужиття ж заходів щодо врятування їх від руйнування є обов'язком Головна науки. Таким чином, ціль поїздки не просто наукове обстеження, а обстеження, поєднане зі зміцненням живопису. У експедиції повинні взяти участь 1 архітектор, 1 фахівець зі зміцнення живопису, 1 фотограф й 1 історик мистецтва. Одна вартість

поїзду становить уже понад 150 рублів, добо́ві до 500 рублів; якщо платити 350 рублів на витрати з влаштування <нрзб>, оплату особистої праці робітників й <нрзб> поїздки на конях, то мінімальна сума, що може забезпечити роботу протягом 3–4 тижнів, буде 1000 рублів”³³.

Експедиція під керівництвом І. Е. Грабаря відбулася у квітні — травні 1927 року. Учасники оглянули пам'ятки християнської й мусульманської архітектури середньовічного періоду в Бахчисараї, Старому Криму, Карасубазарі, Херсонському городищі, Інкермані, Судаку, Феодосії, Керчі, “печерних містах” півострова. Ознайомлення з пам'ятками спонукало керівництво ЦДРМ до виділення матеріальних коштів на ремонт і реставрацію Ханського палацу в Бахчисараї, стін турецької фортеці Єні-Кале у передмісті Керчі, зміцнення середньовічних будівель Херсонського городища³⁴. У 1928 році відбувся ремонт купольних мечетей у селах Карагоз і Колечь Феодосійського району, мечеті Єшил-Джамі й деяких будівель Ханського палацу в Бахчисараї, Воронцовського палацу в Алупці, інших колишніх “дворянських гнізд” Південнобережжя³⁵ [10, с. 146].

Завдяки науковій діяльності ЦДРМ та Б. М. Засипкіна зокрема у 1926 році була проведена перша комплексна експедиція, яка ставила собі за мету не тільки дослідження пам'яток історії та культури, а й розробку та прийняття різноманітних заходів з їх охорони. Організовані й проведені ЦДРМ дослідницькі експедиції у 1926–1928 роках значно урізноманітнили знання радянської та світової науки з історії та етнографії народів Криму.

Джерела та література

- 1 *Непомнящий А. А.* “Поки оберігаємо та рятуємо, де можна, але це дуже важко...”: Невідомі матеріали з історії пам'яткоохоронної роботи в Криму за матеріалами листування А. І. Маркевича та С. Ф. Платонова // *Праці Центру пам'яткознавства / НАН України; УТОПК.* — 2008. — Вип. 13. — С. 201–226; Вип. 14. — С. 133–156.
- 2 *Грабарь И. Э.* Восемь лет реставрационной работы // *Вопросы реставрации: Сб. ЦГРМ / Под ред. И. Э. Грабаря.* — М., 1926. — С. 5.
- 3 *Охрана и изучение памятников истории и культуры в Крымской АССР: Исследования и документы / Авт.-сост. А. В. Хливнюк; Под ред. А. А. Непомнящего.* — Симферополь: СГТ, 2008. — С. 11. — (Библиография кримведения; Вып. 11).
- 4 Центральный муниципальный архив Москвы (ЦМAM), ф. Р-1, оп. 1, д. 505, арк. 7.
- 5 Там само.
- 6 *Охрана и изучение...* — С. 11.
- 7 ЦМAM, ф. Р-1, оп. 1, д. 509, арк. 28.
- 8 *Охрана и изучение...* — С. 13.
- 9 ЦМAM, ф. Р-1, оп. 1, д. 509, арк. 18.

- 10 Там само, д. 516, арк. 3.
- 11 Там само, арк. 3.
- 12 Там само.
- 13 Охрана и изучение... — С. 26.
- 14 ЦМАМ, ф. Р-1, оп. 1, д. 516, арк. 1.
- 15 Там само, арк. 1–2 об.
- 16 *Бороздин И. Н.* Новые данные по золотоордынской культуре в Крыму: Работы археологической экспедиции 1926 года. — М., 1927. — 21 с.
- 17 *Бороздин И. Н.* Новейшие открытия в области татарской культуры в Крыму // Педагогическая жизнь Крыма. — 1925. — № 9/10. — С 17–20; Его же. Новые данные по золотоордынской культуре в Крыму: Работы археологической экспедиции 1926 года. — М., 1927. — 21 с.; его же. Солхат / Научная ассоциация востоковедения при ЦИК СССР. — М., 1926. — 32 с.
- 18 ЦМАМ, ф. Р-1, оп. 1, д. 516, арк. 3.
- 19 *Бороздин И. Н.* Солхат / Научная ассоциация востоковедения при ЦИК СССР. — М., 1926. — 32 с.
- 20 ЦМАМ, ф. Р-1, оп. 1, д. 516, арк. 1–2.
- 21 Там само, д. 509, арк. 18–18 об.
- 22 *Бороздин И. Н., Башкиров А. С.* Выставка научно-исследовательских работ экспедиция по изучению татарской культуры в Крыму 1925–1926 гг. / Музей восточных культур. — М., 1927. — 7 с. См. также: Непомнящий А. А. Подвижники крымоведения. Т. 2: TAURICA ORIENTALIA. — Симферополь, 2008. — (Биобиблиография крымоведения; Вып. 12). — С. 345–404.
- 23 ГААРК, ф. Р-3812, оп. 1, д. 3, арк. 1–8.
- 24 Там само, арк. 34.
- 25 *Маркевич А. И.* Керченская конференция археологов // Непомнящий А. А. Арсений Маркевич: Страницы истории крымского краеведения. — Симферополь: Бизнес-Информ, 2005. — (Биобиблиография крымоведения; Вып. 3). — С. 324–326.
- 26 *Засыпкин Б. Н.* Состояние татарских памятников в Крыму // Бюллетень Конференции археологов СССР в Керчи. — 1926. — 7 сент.
- 27 *Засыпкин Б. Н.* Памятники архитектуры крымских татар Крым // Крым. — 1927. — № 2. — С. 113–168.
- 28 *Хливнюк А. В.* Неизвестные страницы памятниксохранительной работы в Крыму в 20-е — начале 30-х годов XX века: По материалам архивов Москвы и Санкт-Петербурга // Историческое наследие Крыма. — 2007. — № 17. — С. 12.
- 29 ЦМАМ, ф. Р-1, оп. 1, д. 509, арк. 2–14.
- 30 *Засыпкин Б. Н.* Обследование памятников архитектуры Крыма // Новый Восток. — 1927. — № 18. — С. 277–278.
- 31 [*Боданинский У. А.*] Карасубазарская старина // Красный Крым. — 1926. — 3 сент. — Изд. под псевд.: Усейн Адель-Рефи.
- 32 *Хлівнюк О. В.* Охорона і вивчення культурної спадщини кримських татар (20–30-ті роки XX ст.) // Праці Центру пам'яткознавства / НАН України; УТОПК. — 2006. — Вип. 10. — С. 82–93.
- 33 ЦМАМ, ф. Р-1, оп. 1, д. 509, арк. 22.
- 34 Охрана и изучение... — С. 15.
- 35 *Козлов В. Ф.* Охрана исторических памятников в Крыму (1920–1941 гг.) // Художественное наследие: Хранение, исследование, реставрация. — М., 1994. — Вып. 15. — С. 146.

Дмитрий Ломакин

Центральные государственные реставрационные мастерские и исследование комплекса мусульманских памятников XIII–XV веков в Старом Крыму

Проанализирована роль Центральных государственных реставрационных мастерских в изучении комплекса мусульманских памятников истории и культуры XIII — XV веков в Старом Крыму. Рассмотрена организация экспедиций 1926 и 1927 годов под руководством Б. Н. Засыпкина и И. Э. Грабаря, детально освещен ход исследовательских работ на территории древнего Солхата и, частично, за его пределами. Также в статье подведены итоги экспедиционных работ, предпринята попытка анализа значения этих работ для воссоздания истории Крымского улуса Золотой Орды.

Ключевые слова: *Центральные государственные реставрационные мастерские, памятник истории и культуры, археологическое исследование.*

Dmitry Lomakin

Central state resoring workshops and studing complex of muslem historical and cultural monuments of XIII–XV centuries in the Old Crimea

The article is devoted to analysis Central state resoring workshops` role in study complex of muslem historical and cultural monuments of XIII — XV centuries in the Old Crimea. Organization of the expedition under direction of B. N. Zasyphkin and I. E. Grabar in 1926 have been examined. Partial progress of research work on the territory of ancient Solhat and partly outside of it have been described in details. The article contains totals of expeditionary researches. Attempt of analysis of these research efforts` significance in reconstruction of Golden horde`s Crimean ulus history have been undertaken.

Key words: *Central state resoring workshops, complex of historical and cultural monuments, archaeological research.*

УДК 281.9+323.35:351.853 (477.75)

Володимир Каліновський (м. Сімферополь)

МОНАСТИРІ КРИМУ В СТУДІЯХ ДУХІВНИЦТВА ТАВРІЙСЬКОЇ ЄПАРХІЇ (XIX — ПЕРША ЧВЕРТЬ XX ст.)

У статті розглянуто основні праці представників кримського духівництва про монастирі єпархії. На основі аналізу місцевої єпархіальної преси та церковних видань висвітлені заходи, пов'язані з вивченням, охороною та популяризацією цих пам'яток. Дана оцінка роботи священиків — подвижників науки.

Ключові слова: *Таврійська єпархія, духівництво, охорона пам'яток історії та культури.*

Монастирі — один з найважливіших інститутів Православної церкви. Від самого зародження християнства та від хрещення Русі вони були осередками церковного духовного життя. Зберігаючи свій величезний авторитет завдяки подвижництву чернецтва, монастирі суттєво впливали на всі галузі суспільного життя, насамперед на культуру, політику та економіку. Особливо помітно це на прикладі кримських обителів. Сьогодні, у час відродження православної духовності, важливим є вивчення історії цих релігійних центрів. У період відновлення монастирів, що почалося в 90-х роках XX ст., таке дослідження особливо актуальне.

Незважаючи на серію публікацій, присвячених окремим аспектам життя обителів, що з'явилися після здобуття Україною незалежності, досі не існує спеціального дослідження, яке б характеризувало пам'яткознавчі праці

та описи монастирів, що були складені представниками місцевого духівництва в дорадянський період. Тому цілком доречним, на наш погляд, буде огляд цих праць.

Відновлення в Таврійській єпархії ранньохристиянських пам'яток і монастирів традиційно пов'язують з призначенням в 1848 р. на посаду головного духовного обличчя Херсонської і Таврійської єпархії архієпископа Інокентія (Івана Олексійовича Борисова) (1800–1857), чиєю мрією було створення в Криму “Російського Афона”, де були б зосереджені найголовніші християнські святині. Архієпископ, що добре знав і тонко розумів історію, бажав ввести у відроджених монастирях порядки за взірцем чину грецьких обителів, заснованих на горі Афон в VII столітті.

Очолити єпархію, Інокентій поступово об'їхав увесь Крим. Щиро полюбивши цей край, він ретельно збирав різноманітні від-